

Az óvodai fegyelmezés elvei és módja a dualizmus korában

HEGEDŰS JUDIT

Az első óvoda megalakulását követően a XIX. században a kiseddévás ügyének alakulása jól követhetővé vált. Az óvodamozgalom alakulásáról viszonylag sokat tudunk, hiszen – ahogy arra *Podráczky Judit* is felhívta a figyelmet doktori disszertációjában – a magyar óvodaügy kialakulásával és fejlődésének egyes korszakaival, illetőleg az óvodai nevelés egyes részterületeivel többen is foglalkoztak, emellett jelentős számban lelhetők fel helyi és regionális szintű óvodatörténettel foglalkozó írások. Ugyanakkor „ugyan a neveléstörténeti irodalom látszólag sokat foglalkozott mind a magyar óvoda kialakulásának időszakával, mind a reformkori magyar óvodaüggyel, a publikációk számával nincs arányban a kutatások eredményessége.” (*Podráczky*, 2006. 4.). Az utóbbi évtizedekben *Vág Ottó*, *Kövér Sándorné*, *Kelemen Elemér*, *Pukánszky Béla* és *Podráczky Judit* kutatói munkáján túl nem igazán találkozhatunk mélyreható, komplex elemzéssel e területen. Jelen tanulmány célja, hogy az óvodai nevelés egy kevésbé kutatott területét vizsgálja meg, mégpedig az óvodai fegyelmezés módszereit, alapelveit a *Néptanítók Lapja* és a *Magyar Paedagogia* című folyóiratban megjelent írások alapján.

A fegyelmezés módszereinek változásának vizsgálata a hazai neveléstörténeti kutatásokban az utóbbi évtizedekben került még inkább előtérben, mely köszönhető többek között *Pukánszky Bélának*, aki a tankönyvek fegyelemképeivel foglalkozott (*Pukánszky*, 2004), *Ugrai Jánosnak*, aki a Sárospataki Református Kollégium fegyelmi ügyeit elemezte (*Ugrai*, 2012) és nem utolsósorban *Németh Andrásnak*, aki 2013-ban az MTA Neveléstörténeti Albizottságának tudományos konferenciáján értelmezte a normalitás, az abnormalitás és deviancia fogalmát *Foucault* hatalomelméletében. Ez az előadás indította el azon az úton, hogy a fegyelmezés történetét kutassam.¹

A pedagógiai gondolkodók már kezdettől fogva igen sokat foglalkoztak a fegyelmezés mikéntjével, hatásaival. Alapvetően a nevelés egyik leglényegesebb, legtöbb figyelmet érdemlő része a fegyelemre való nevelés, a fegyelmezés volt, melynek célcsoportja rendszerint az iskolába járó gyermekek csoportja volt. Viszonylag kevés írás foglalkozik azzal, hogy a hatéves kor alatti gyermekek fegyelmezése miként történjen – ezt a hiányt kívánta pótolni *Szabó Endre*, aki a *Néptanítók Lapjában* több részben megjelent cikkében az óvodás

1. A kutatást a Bolyai Kutatási Ösztöndíj támogatta.

gyermek fegyelmezését taglalta (Szabó, 1869). Átvizsgálva mind a Magyar Paedagogia, mind a Néptanítók Lapjának 1867–1914 között megjelent számait, inkább az iskolai fegyelmezés kérdésköre jelent meg e szakmai folyóiratokban. A kutatás későbbi szakaszában a Kisdednevelés című folyóirat elemzése alapvetően szükséges lenne annak érdekében, hogy árnyaltabb képet kaphassunk az óvodai fegyelmezés mikéntjéről.

Az óvodák helyzete a dualizmus korában

1828-as év sorsfordító a hazai óvodaügy életében, hiszen Brunszvik Teréznek köszönhetően elkezdte működését az első kisdedóvó Budán. Az első óvodák megalapításában a magánszemélyeken túl helyi egyesületek kaptak szerepet, itt is kiemelt jelentőséggel bírt az 1836-ban megalapított Kisdedóvó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület, majd 1884-ben a Kisdedóvó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület és a Magyar Kisdedvédő Egylet egyesüléséből 1884-ben létrejött Országos Kisdedvédő Egyesület lett az óvodaügy katalizátora (Podráczky, 2006).

Bár 1843-ban már megtörtént az első kísérlet a hazai óvodaügy törvényes szabályozására, ennek ellenére is csupán 1891-ben született meg az első kisdedóvási törvényünk. Míg az óvodaügy jogi szabályozása viszonylag lassan rendeződött, az óvodák számának alakulása főleg a dualizmusban kedvezően alakult: 1868-ban az ország területén 101 óvoda (Vág, 1991), 1876-ban 255 kisdedóvó intézet, 1888-ban pedig 603 óvoda működéséről tudunk (Podráczky, 2006). Ezek a szám adatok is már arra utalnak, hogy a kisdedóvás ügye fellendült, melynek nemcsak statisztikai mutatói vannak, hanem a szakmai közéletben is egyre határozottabban jelent meg az óvodai nevelés témaköre, melyben igen nagy szerepe volt az 1879-ban útjára induló *Kisdednevelés* című folyóiratnak. Amellett, hogy ez a folyóirat volt az óvodai nevelés módszertanának legfőbb sajtóorgánuma, más pedagógiai folyóiratok is foglalkoztak ezzel, így például az 1868-ban Eötvös József által megalapított *Néptanítók Lapja* is.

A XIX. században az óvodai neveléssel kapcsolatban markáns kérdésként merült fel: miben különbözik az óvoda az iskolától, hogyan kapcsolódnak egymáshoz? *Kobány Mihály* 1876-ban megjelent cikkében egyértelműen megfogalmazta az óvodai nevelés szükségességét két okból: egyrészt azért van szükség a kisdedóvókra hogy „a népiskolának valamennyire idomított növendékeket adjon s hogy a szegény szülők kenyérkereseti foglalkozásaikban ne akadályoztassanak.” (Kobány, 1876. 424.). E leírásból is egyértelművé vált, hogy az egyik legfőbb elvárás a kisdedóvóktól a fegyelmezett magaviseletre való nevelés – mely alapfeltétele az iskolai beilleszkedésnek.

A fegyelmezett gyermek képe

A dualizmus gyermekfelfogását számos neveléstörténeti munka vizsgálta (például Szabolcs, 1999; Nóbik, 2002; Pukánszky, 2005; Baska, 2011). Tudjuk, hogy már nem egységes gyermekképről lehet beszélni, hanem különböző szempontok mentén differenciálódott gyermekképpel találkozhatunk: kialakult egyrészt a fegyelmezett, szófogadó gyermek képe, aki iskolába jár és teljesít, másrészt pedig a saját akaratát érvényesíteni képes, elégedett és együttműködő gyermek képe (Szabolcs és Hegedűs, 2008). Jelen tanulmányunkban a fegyelmezett gyermek jellemzőivel foglalkozunk.

A fegyelmezetség mint érték egyértelműen megfogalmazódott a korabeli sajtóban. Cikkek sokasága emeli ki, hogy az erkölcsi nevelés egyik legfőbb célja a fegyelmezett gyermek nevelése, hiszen a gyermek – és szinte visszacseng *Herbart* pedagógiai koncepciója – akaratos, akinek akaratát idomítani kell (vö. *Veres*, 1875). Az óvodának nincs más dolga, mint elérni azt, hogy a gyermek hagyja el „... a vadságot, az önmaguk iránt bizalmatlankodók azt a szótlan tétlenséget, melyek eltávolítása első célját kell hogy képezze minden nevelőnek. A rend, tisztaság, pontosság oly szükséges valamik, melyek nélkül fegyelem nem képzelhető.” (*Kobány*, 1876. 426.). Ha a fegyelmezett gyermek jellemzőit össze szeretnénk foglalni, akkor az alábbi jellemzőket érdemes kiemelni: nyugodt, nem akaratos, a felnőttet tisztelő, szabályt betartó, a tisztaság, a pontosság, a szorgalom jellemzi őket: „... a gyermek a jót ne csak ismerje, de cselekedni akarja is, s hogy ezen akarat a megszokás hatalma által oda fokozódjék, miszerint a jó és helyes művelésére irányzott cselekvési vágy elé tornyosuló akadályokat erős lélekkel leküzdeni képes legyen” (*Szabó*, 1869. 202.).

Mindezek alapvető elvárások az iskolába lépő gyermekkel szemben, ahogy arra egy korábbi *Szabolcs Évával* közösen végzett kutatásban rámutattunk, egy gyermekcentrikus, az iskolás gyermeket jónak, ártatlannak tekintő gyermek képét propagálták, ugyanakkor az ártatlanság megtartásában, a megfelelő viselkedés kialakulásában a fegyelmezési módszereknek kiemelt szerepet szántak (Szabolcs és Hegedűs, 2008).

Fegyelmezés kisgyermekkorban

Az egyik legfőbb alapvetés, mely a legtöbb fegyelmezéssel foglalkozó írásban megjelent a családban és az intézményben zajló nevelés közötti különbség, és az ebből adódó nehézségek. A családban zajló fegyelmezés már alapvetően befolyásolja a gyermek viselkedését, melyre az intézményeknek reagálnia szükséges: a problémát nagyon jól érzékelteti *Szabó Endre* cikkében, melyben szinte költői kérdésként veti fel: „A gyermeket két éves korától kezdve hozzá szoktatják a szidás, ütés s több ilyenmü durva fenytetés elviseléséhez, a minduntalani, sokszor ok nélküli, de mindenesetben büntetéssel járó gyanusítás ál-

tal a hazugsághoz. ... Miként boldoguljon ily fegyelmezés után a néptanító sze-
lidebb eszközök mellett? A családi fegyelmezés e nemében részesített növén-
dékeknél a szép szó, lélektani ráhatás utoljára is növendékei által egyedül
respectált eszközhez a vesszőhöz kell folyamodnia.” (Szabó, 1869. 201.). E tény-
ből kiindulva fogalmazódik meg az óvodai nevelés fontossága, mely nemcsak a
korábban már említett gondozási, ismeretközvetítési, erkölcsi neveléssel kap-
csolatos feladatokat látja el, hanem fegyelmező térként jelenik meg a kisded-
óvó intézmény.

A fegyelmezett viselkedés kialakulását egyértelműen az erkölcsi nevelés
körébe sorolták, ezen belül is a szokásformálás, példamutatás módszerei jelen-
tek meg mint támogatandó módszerek, melyek alkalmazásában kiemelt szere-
pe van annak a környezetnek, melyben a gyermek a különböző példákkal
szembesülhet.

Ha a fegyelmezéssel kapcsolatos alapelveket megvizsgáljuk, egyértelműen
megjelent az az elvárás, hogy a fegyelmezést minél kisebb életkorban kezdjék
el, hiszen „a gyermeknek nyújtott korlátlan szabadság hasonló az éles késhez,
mellyel annál könnyebben metszi meg magát, minél kisebb korban adják a ke-
zébe. Az ilyen korlátlan szabadság légkörében szokja meg a gyermek az ön-
kényt...” (Szabó, 1869. 201.). A fegyelmezést az óvodában azonnal el kell kezde-
ni, amint a gyermek belép az intézmény falai közé: annak érdekében, hogy a
kisdedóvónak ne legyen olyan nehéz a munkája, azt javasolták, hogy évente
két alkalommal fogadjanak be új növendékeket, akiket már kezdettől fogva így
próbálnak meg fegyelmezni: „Ha már a nevelő új növendékei közül néhányat
beszédre hozott s velők magát némileg megismertette, kezdje el azonnal a fe-
gyelmezést mintegy következő módon: „Mily derék fiu ez a kis Sándor, milyen
egyenesen áll, épen így szoktak állani az én kedves növendékeim is. Hát te Bé-
lácskám nem tudnál oly egyenesen, sarkat összetéve állani? Nézd-e, így ni,
mint én, meg a kis Sándor állunk, kísérsd meg csak; ugy, helyesen van, a fejet
kissé feljebb, nézz bátran szemem közé, most már látom, hogy te is ügyes kis
fiu vagy. Álljunk tehát mindannyian szépen egyenesen; most forduljatok az
ablak felé, most vissza, felém. Helyesen van kedves gyermekek, lám így kell
megtenni azt, mit a nevelő bácsi mond, mert a bácsi csak jót és helyeset fog
mondani tinektek.” (Szabó, 1869. 213.). Úgy tűnik, hogy a fegyelmezés első lé-
péseként a testtartás, testmozgás szabályozása jelent meg: a test irányítása, a
testünk feletti kontroll, a fegyelmezett test az alapja a fegyelmezett viselkedés-
nek (vö. *Foucault*, 1990).

A második lépés a tér mint a viselkedést szabályozó tényező jelenik meg: a
kijelölt hely, melyre mindenkinek oda kell ülnie egyértelműen utal arra, hogy
a gyermek az óvodai térben már nem közeledhet szabadon, a funkcionális te-
rek már a szabadságot korlátozó tényezőkként jelentek meg (vö. *Németh*,
2014): „Erre csengetés által jelt ad a futkározó, de már a rendet ismerő régiebb

növendékek leülésére, minek folytán azok helyeikre vonulnak. „Nos megtudnátok-e mondani, mit tettek most többi társaitok? Ugy van kis barátim helyeikre ültek, s pedig a mint csengettem azonnal, mit gondoltok tehát, miért csengettem én? Nem tudjátok, mondd meg Imre – te már régen jársz az ovodába – miért csengetett a bácsi? Ugy van, hogy mindenki helyére menjen. Látjátok kicsinyeim, itt ilyen rendet tartunk, rend nélkül nem tölthetnők el jól az időt. Hát ti helyeitekre tudnátok-e menni, midőn a bácsi csenget? Kisértsük meg.” – hangzott el a példa *Szabó Endrétől* (*Szabó*, 1869. 214.). A fegyelmet szolgálja az, hogyha a térben mindennek megvan a helye: az óvodai eszközök mindegyikét kijelölt helyen tartják: az óvodai nevelés során erre kiemelten fontos odafigyelni.

A fegyelmezett magatartás kialakításának harmadik lépése a test tisztaságának megteremtése: a mosakodással kapcsolatos szabályok elsajátítása, a tisztaság, csinosság megszoktatása. Ennek egyik legfontosabb alapfeltétele, hogy az óvodai terek is tiszták legyenek: „nem szabad tehát megtünnünk, hogy az óvodai eszközök, lóczák, székek, ivó, mosdó edények mocskosak legyenek. A termek padlózatát minden hónapban legalább egyszer felmosatni, a falakat körül meszeltetni, minden nap többször sepretni és szellőztetni, a szerelvényeket pedig hetenkint legalább egyszer a portól megtisztíttatni kell, mely utóbbi teendőnél a felnőttébb növendékek segédkezése is igénybe veendő...” (*Szabó*, 1869. 230.). A tér tisztaságának megteremtését követően a növendékek testének tisztán tartása lesz az óvodai nevelés egyik fő feladata.

Mindezeket túl a fegyelem feltételeként fogalmazódik meg az idővel való megfelelő gazdálkodás. Természetesen – mint másutt is – a pedagógus példája, az óvodai élet szervezésének minősége határozza meg az időgazdálkodást: a rend, a fegyelem egyik legfőbb alapfeltétele, hogyha a tevékenységek mindig a kitűzött időben kezdődnek és végződnek: „az intézetben minden óra, minden nap, minden hét és minden hó bizonyos előre meghatározott eszközzésekre használtatik föl” (*Szabó*, 1869. 230.) – ez a beszabályozottság egyértelműen *Fröbel* pedagógiai koncepciójának hatására utal.

Az óvodai fegyelmezés további célja az illemszabályok elsajátítása, ugyanakkor – talán *Rousseau* hatására – felhívta *Szabó Endre* a figyelmet arra, hogy nem lehet elvárni az 5-6 éves gyermekektől, hogy felnőtteknek szóló társadalmi illemszabályokhoz alkalmazkodjon (*Szabó*, 1869). Olyan alapvető hibákat szeretnének kiküszöbölni, mint például ujjak szopása, orr- és fülpiszkálás: „E föladat a testtagoknak illetlen tartása és használtatásáról leszoktatásban áll. Ilyenek például az ujjak szopása, körömrágás, az orr és fül piszkálása, az ivarszervek fogdosása, továbbá a gúnyolódásnak a testtagok segélyéveli kifejezése, milyen a kezekkel ugynevezett „szamárfül” csinálás stb., melyek legtöbbszörre mind a 4–6 éves korban gyakoroltatnak és sokszor mint különösen az orr- és fül piszkálás megrögzött szokássá válnak. Ezek elhárítása tekintetéből tartson

tehát a nevelő szoros fegyelmet növendékei között, tiltsa erélyesen a testtagok illetéktelen használatát s pillanatra se nézze el, hogy a gyermekek kezeikkel illetlen vagy épen szemérmetlen dolgokat műveljenek.” (Szabó, 1869. 247.) Bár itt illemszabályokként említi a szerző, azonban ha átgondoljuk, nincs másról szó itt, mint megint a test működésének szabályozásáról.

A fegyelmezés módszerei

A megvizsgált tanulmányokban az alapelveken túl a fegyelmezés módszereivel is igen részletesen foglalkoztak. Az egyik legfőbb kérdés a testi fenyíték megítélése volt. *Geöcze Sarolta* a Magyar Pedagógiában megjelent tanulmányában hangsúlyozza, hogy *Rousseau*, *Pestalozzi* és *Fröbel* pedagógiai elveinek megjelenése átalakította a testi fenyítéssel kapcsolatos nézeteket: egyértelműen megfogalmazódott, hogy a gyermeket szeretettel kell a jóra szoktatni, ennek alapján szükséges a fegyelmezés eszközeit átalakítani, mely Magyarországon is elkezdődött, hiszen *Eötvös József* kitiltotta az iskolákból a testi fenyítést (*Geöcze*, 1901). Azonban – ahogy erről *Geöcze Sarolta* beszámolt – „Egyik későbbi egyetemes tanítógyűlés annak *ultima ratio* gyanánt való visszaállítását kívánta s ily értelemben járult hozzá *Trefort* is. Azóta nálunk a testi fenyítéket szelvében alkalmazzák s az iskolaszékek ezt hallgatagon elnézik...” (*Geöcze*, 1901. 22.). Ugyanakkor a korabeli szerzők általában végső esetben megengedik a gyermek testi fenyítését: meg kell verni a gyermeket akkor, ha rossz. „A kis gyermeket, a míg esze nincs, veréssel is rá kell a jóra szoktatni.” – fogalmazta meg *Geöcze* (1901. 22.), aki konkrét helyzeteket is felsorolt, mely esetekben megengedhető a testi fenyítés, így például ha a gyermek gonosz – öreget, gyereket csúfol, lop, trágárul beszél. Ezzel szemben a 6 éves kor alatti gyermekek-nél *Szabó Endre* kifejezetten tiltotta a testi fenyítést: „Óvakodjék azonban bár mily daczos gyermek irányában is az ovodai fegyelem alább látható elveivel ellentétes fenyítést, megszegyenítést alkalmazni, s érje be ily gyermektől a többiek iránt tanúsított szívélyes modor megvonásában álló büntetéssel, éreztetvén ez által vele, hogy szeretetünkre, míg akaratunknak nem hódol, számot nem tarthat. Az ember akaratának erélyes nyilvánítása által sokszor pusztán a szemek, a hang s az arczkifejezés fegyverével az állatok királyát képes megszelidíteni a csak egyedül saját képmásunk, a gyermek volna az, kire bot és vessző nélkül csupán szemeinkből kisugárzó szellemi erővel, komoly, de higgadt s ünnepélyes szavainkkal hatni képesek nem volnánk?” (*Szabó*, 1869. 229.). Érdekes, hogy az iskolai fegyelmezésről szóló cikkben *Geöcze Saroltához* hasonlóan *Kobány Mihály* is megengedhetőnek tartja a testi fenyítést legvégső esetben: „A testi büntetés állhat néhány vesszőütésből a nadrággal takart fenékre, – soha és semmi esetben más helyre.” (*Kobány*, 1875. 314.). Ugyanakkor

érdekes kiemelni, hogy *Kobány* különbséget tesz a nemek és életkor között: a testi büntetést kizárólag kisebb fiúknál tartja alkalmazhatónak (*Kobány*, 1875).

Joggal merül fel a kérdés, hogy melyek a fegyelmezés helyes eszközei? Az egyik legfontosabb a pontos időbeosztás, mely abban segíti a gyermeket, hogy tudja mihez tartani magát, emellett az együttes munkálkodás, a közszellem is megjelenik mint szabályozó erő. De talán a legfőbb fegyelmező eszköz maga a pedagógus mintája: mennyire felkészült módszertanilag, milyen a modora és illemtudása, mennyire példamutató viselkedése a társadalomban. *Szabó Endre* külön fejezetben foglalkozik a test fegyelmezésének megfelelő módszereivel: annak érdekében, hogy a gyermek irányítani tudja testét, tudatosan kell foglalkozni vele rend- és tornagyakorlatok során: „a növendék egyenes állásra, sarkainak egymás mellé helyezése, kezeinek függélyes iránybani lebocsájtására s nézésének homlokunkra irányzására szoktatandó. Az ujjakkali babrálást soha, semmi alkalommal se tűrjük meg s annál kevésbé azt, hogy a gyermek, midőn hozzá beszélünk, valamely kezében lévő tárggyal játszadozzék. ... Végre pedig szoktassuk a gyermeket a gyakorlatok minden nemeinél alkalmazandó ütemszerű vezénylet gyors és pontos végrehajtására, e tekintetbeni figyelemzés nélkül másod pereznyi késedelmet sem tűrvén el. A vezényszavakat mondjuk ki hangosan és értelmesen, de, ha már azok célját növendékeinkel kellőleg megismertettük, soha se ismételjük többszörösen...” (*Szabó*, 1869. 247.). A szeretetteljes szigorúságnak mint alapelvnek a fegyelmet támogató jutalmazási és büntetési tevékenységben egyaránt érvényesülni kell – hangsúlyozták a vizsgált szerzőink.

A büntetés mint a fegyelem kialakításának legfőbb módszere egyértelműen tetten érhető a tanulmányokban. Az óvodában alkalmazható büntetés alapelvei között *Szabó Endre* az alábbiakat fogalmazta meg (*Szabó*, 1869):

- fokozatos legyen – előzze meg a büntetést minden esetben a figyelmeztetés;
- vizsgálják meg, hogy szándékosan követte el a nem megfelelő viselkedést a gyermek, hiszen „minél kisebb a gyermek, annál kevesebb cselekménye eshetik beszámítás alá” (*Szabó*, 1869. 274.);
- el kell távolítani a helytelenül viselkedőt a közösségből úgy, hogy azért szem előtt legyen;
- a büntetéseket higgadtan kell kimondani, kerülni kell az indulatosságot;
- a büntetés nyomban kövesse a rossz cselekményt;
- ne engedjük, hogy a bűnöst többi társa kigúnyolja.

A fegyelmezés másik gyakran alkalmazott módszere a jutalmazás, mely *Kobány* szerint a tanítóktól komolyabb megfontolást igényel, hiszen óriási hibákat tudunk elkövetni, ha nem megfelelően jutalmazunk, hiszen a gyermek a jót csak jutalom reményében fogja megtenni, amelynek következménye lesz,

hogy „a későbbi haszonlesésnek, önzésnek és a közjó iránti részvétlenségnek kártékony magva hintetnék el a gyermeki fogékony keblekben” (Kobány, 1875. 315.). Az óvodai életben a jutalmazásnál fontosnak tartja Szabó Endre, hogy a megjutalmazott gyerekek példaként kerüljenek a többiek elé: „legilletékesebb jutalma az ily módon kitűnő növendékeknek koronként a többiekre fölvigyázattal megbízása. Ily vigyázók eleinte csak jelenlétünkben, később azonban rövid időre távollétünk alkalmával is, ügyelnek föl. Megkülönböztető jelvényül mellökre színes papír csillagok illeszthetők, szoktatván növendékeinket ezen kitüntető jelvény tiszteletben tartására.” (Szabó, 1869. 275.). A jutalmazás során is fontos szem előtt tartani a mértéket, a jutalmazás tárgyát, a jutalmazandó gyermek sajátosságait – ezek a gondolatok már arra utalnak, hogy a dualizmus korának iskolai jutalmazási szokásaiban megjelent a differenciálás.

Összegzés

Tanulmányomban a fegyelmezés történeti alakulásának egy kevésbé kutatott területével, az óvodai fegyelmezéssel foglalkoztam. Összehasonlítva az iskolai fegyelmezéssel, érdekes különbségként jelent meg, hogy a kisdédóvókban a fegyelmezést elsősorban a szokások kialakításával azonosították, ugyanakkor mindkét intézményben a jutalmazás-büntetés mint fegyelmezési módszer egyaránt megjelent. Egyértelműen tetten érhető az idő – tér – test szabályozása a fegyelmezéssel kapcsolatos tanácsok között, mely arra utal, hogy az iskola mellett az óvoda is mint fegyelmező intézmény jelenik meg a közgondolkodásban.

Szakirodalom

- Baska Gabriella (2011): *Iskola, gyermek és tanítói ideál a 19. és 20. század fordulóján*. Gondolat Kiadói Kör, Budapest.
- Foucault, M. (1990): *Felügyelet és büntetés*. Gondolat, Budapest.
- Geöcze Sarolta (1901): A testi fenyíték kérdése. *Magyar Pedagógia*, 18–35.
- Hegedűs Judit és Podráczky Judit (2009): Kisgyermek-nevelési és gyermekvédelmi mozgalom a dualizmus korában. *Neveléstörténet*, 6. 139–153.
- Kelemen Elemér (2002): *Hagyomány és korszerűség. Oktatáspolitikai a 19-20. századi Magyarországon*. Oktatáskutató Intézet. Új Mandátum, Budapest.
- Kobány Mihály (1876): A kisdédóvodák viszonya az elemi népiskolákhoz. *Néptanítók Lapja*, 23. 424–428.
- Németh András (2014): *Emberi idővilágok – pedagógiai megközelítések*. Gondolat Kiadó, Budapest.

- Nóbik Attila (2002): Gyermek a dualizmus iskolai és családi hatókörében. *Iskolakultúra*, 3. 16–22.
- Podráczky Judit (2006): *Óvodaügy a 19. századi magyar társadalomban*. PhD értekezés, ELTE, Budapest.
- Pukánszky Béla (2004): A gyermekszemlélet alakulása a 19. századi magyar egyetemi tankönyvekben. In: Németh András (szerk.): *A szellemtudományos pedagógia magyar recepciója*. Gondolat Kiadó, Budapest. 54–87.
- Pukánszky Béla (2005): *A gyermek a 19. századi magyar neveléstani kézikönyvekben*. Iskolakultúra könyvek, 28. Pécs.
- Szabó Endre (1869): Az ovodai fegyelmezés elvei és módja. *Néptanítók Lapja*, 200–203.; 212–214.; 228–230.; 247–248.; 273–275.
- Szabolcs Éva (1999): *Tartalomelemzés a gyermekkortörténet kutatásában. Gyermekkép Magyarországon 1868–1898*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szabolcs Éva és Hegedűs Judit (2008): A gyermekről való gondolkodás differenciálódása a dualizmus korában. *Iskolakultúra*, 5–6. 77–87.
- Ugrai János (2012): *A Sárospataki Református Kollégiumból távozó tógátusdiákok, 1781–1873*. Tiszaújváros.
- Vág Ottó (1991): *Az óvodaügy törvényes szabályozása Magyarországon*. MÖE, Miskolc.
- Veres Sándor (1875): Az iskolai fegyelem és az egyéniség. *Néptanítók Lapja*, 18. 313–315.